

УДК 330.190.1

Можайкіна Н.В.

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії**Харківського національного університету міського господарства
імені О.М. Бекетова***ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІ НА ФОРМУВАННЯ
ТРУДОВОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ****INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON THE FORMATION
OF LABOUR MENTALITY IN UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

У статті розглянуто проблеми розвитку національної трудової ментальності в країні з урахуванням впливу процесів глобалізації. Обґрунтовано елементи ментальності та швидкість зміни їх у часі. Проаналізовано проблемні та стримуючі фактори цього процесу. Виділено стратегічні напрями, які вимагають цілеспрямованого та системного впливу з боку держави.

Ключові слова: глобалізація, менталітет, національна трудова ментальність, елементи ментальності, швидкість ментальних процесів, економічна культура, проблемні та стримуючі фактори, перспективні напрями розвитку.

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены проблемы развития национальной трудовой ментальности в стране с учетом влияния процессов глобализации. Обоснованы элементы ментальности и скорость изменения их во времени. Проанализированы проблемные и сдерживающие факторы этого процесса. Выделены стратегические направления, которые требуют целенаправленного и системного влияния со стороны государства.

Ключевые слова: глобализация, менталитет, национальная трудовая ментальность, элементы ментальности, скорость ментальных процессов, экономическая культура, проблемные и сдерживающие факторы, перспективные направления развития.

ANNOTATION

The article examines the problems of development of the national labor mentality in the country, taking into account the influence of globalization processes. The elements of the mentality and the rate of their change in time are justified. The problematic and constraining factors of this process are analyzed. Strategic directions that require targeted and systemic influence from the state are singled out.

Keywords: globalization, mentality, national labor mentality, elements of mentality, speed of mental processes, economic culture, problem and constraining factors, perspective directions of development

Постановка проблеми. Глобалізація стала найважливішою реальною характеристикою сучасної світової системи, однією з найбільш впливових сил, що визначають хід розвитку нашої планети. Основу глобалізації становить зростання взаємозалежності національних економік і все більш тісна їх інтеграція. Більшість дослідників сходиться у тому, що глобалізація в її сучасному розумінні – це процес зрощення політичних, економічних, соціальних, культурних сфер різних держав через їх взаємопроникнення й установлення взаємозалежності в загальному організмі світового життя, де існує поділ функцій заради єдності його функціонування.

З одного боку, феномен глобалізації визначають як зростаючу економічну взаємозалежність країн усього світу в результаті зростаючого обсягу й розмаїтості трансграничних трансакцій товарів, послуг і міжнародних потоків капіталу, а також завдяки все більш швидкій та широкій дифузії технологій. З іншого боку, глобалізацію розглядають як новий якісний щабель переходу світового економічного співтовариства до цілісної економічної системи, яка все більше визначає «правила гри» для національних господарств. Глобалізація світового господарства розуміється як процес виникнення й розвитку транснаціональних форм господарювання, в їхніх рамках певна частка виробництва, споживання, експорту, імпорту та доходу країн залежить від рішень міжнародних центрів, що перебувають за їхніми межами [1, с. 3].

Слід зазначити, що в доступній для огляду перспективі глобалізація економіки буде характеризуватися такими позитивними процесами: інтеграцією економічного та інформаційного простору національних економік; випереджаючим розвитком інформаційних і телекомунікаційних технологій; уніфікацією господарського законодавства; використанням високих технологій у всіх сферах господарського життя і виробництва, але й придушенням слабких економічних систем. В умовах глобалізації національні інтереси не втрачають своєї значимості, хоча, безсумнівно, ускладнюються, диференціюються, здобувають нові аспекти та виявляють межі свого існування.

Ще в минулому столітті глобалізація досягла тієї фази, коли експорт-імпорт товарів, капіталів та робочої сили став доповнюватися експортом-імпортом інститутів, тому проблема сумісності національних господарських культур перейшла зі сфери чисто академічного інтересу у сферу прикладних досліджень. І мігрантам, які йдуть на заробітки в інші країни, і транснаціональним корпораціям, що відкривають свої філії за кордоном, і урядам, які використовують іноземний досвід у своїх економічних реформах, необхідно знати, чим схожі й у чому різні цінності і норми людей різних націй. Саме тому у цих умовах надзвичайно важливим є

вивчення духовного стану та основ формування національної ментальності в країні, щоб сприяти пошуку нових орієнтирів і збереженню найкращих національних традицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ментальність є предметом наукового інтересу багатьох науковців, які по-різному визначають її особливості та чинники формування. Багато авторів, які вивчали проблему менталітету, рухалися у напрямі розроблення такого поняття, яке, по-перше, характеризувало б унікальність душевного світу колективного та індивідуального суб'єкта; по-друге, воно повинно було допомогти поясненню специфічного типу сприйняття дійсності суб'єктом; по-третє, забезпечити розуміння особливого способу його активності – поведінки, діяльності, спілкування; по-четверте, пояснити умови солідарності, наступності й розвитку суспільства. Нині досить поширеними є теорії про спадковість рис національного характеру та менталітету. Процес формування ментальності під впливом факторів глобалізації є об'єктивним й активно впливає і буде впливати на економічний розвиток як людини, так і окремих регіонів, країни у цілому.

Мета статті полягає у визначенні проблемних та стримуючих факторів цього процесу, виявленні перспективних напрямів розвитку для вирішення проблем, пов'язаних із цим процесом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічний розвиток суспільства та процес глобалізації надали рух у розвитку і самого поняття «ментальність». Їм користуються практично всі громадські науки і кожна при цьому виділяє щось своє. Термін «менталітет» нині використовується у роботах із когнітивної лінгвістики, соціології, економіки, психології, психолінгвістики, лінгвокультурології і т. д. Хоча широке застосування термінів «ментальність», «менталітет» триває понад півстоліття, проте єдності в його визначенні як не було, так і немає. Його зміст досі чітко не визначено в силу багатомірності і, як наслідок, складності. «Менталітет», як і більшість наукових понять, бере свій початок у латинській мові (*mens, mentis* – розум, спосіб мислення, розум людини, мислення і т. д.) і відразу визначається через зв'язок родинних, але нерівнозначних явищ. Звідси і впливає все розмаїття тлумачень і визначень даного терміну.

Вперше термін «менталітет» був ужитий і вивчений французькими вченими-істориками школи «Анналів» в 30-х роках минулого століття. Для них менталітетом була своєрідна установка свідомості: базові поняття про людину, Бога, суспільство і природу. З плином часу різні вчені з різних країн робили спробу дати найбільш повне і розгорнуте визначення даного поняття.

У рамках психології В.Г. Крисько визначає національний менталітет як історично сформовану сукупність *стійких психологічних рис*, що

визначають звичну манеру поведінки і типовий образ дій тієї чи іншої нації [2, с. 58]. У когнітивній лінгвістиці І.А. Стернін говорить про менталітет як про *специфічний спосіб сприйняття і розуміння дійсності*, який визначається сукупністю когнітивних стереотипів свідомості, характерних для певної особистості, соціальної або етнічної групи людей. Менталітет пов'язаний з оціночною сферою, цінностями людини. Інакше кажучи, менталітет виступає у вигляді *сукупності оціночних суджень* [3, с. 280].

Історія людського суспільства, поява нових, постіндустріальних, постеконічних тенденцій й його розвитку висувують «духовний елемент», *менталітет, інтелект, культуру людини* в число особливих цінностей і рушійних сил розвитку.

Новим є саме трактування *трудового менталітету* як соціально-економічної категорії, яка, на думку дослідників, узагальнено відображає рівень національної трудової свідомості суспільства, соціальних груп і окремих індивідів, сприйняття сенсу трудової діяльності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які зумовлюють спонукальні мотиви праці.

Найбільш загальноприйнятими є такі характеристики ментальності: вона виступає однією з характеристик соціуму в цілому; окремі члени того чи іншого суспільства є носіями і виразниками його ментальності, але, як правило, не цілком, а окремих її рис; у цілому вона виступає як певне узагальнення або абстракція.

Менталітет (ментальність) тієї чи іншої нації впливає на поведінку, цінності, стереотипи її представників, що, своєю чергою, проявляється в особливій концептуальній світоглядній системі. Змістом ментальності є, перш за все, латентні ціннісні орієнтації, а також низка інших елементів (розумові, поведінкові, емоційні стереотипи; картини світу і сприйняття себе у світі; всілякі рутини свідомості і т. п.).

Таким чином, ментальність є результатом історичного розвитку соціуму і розглядається як найбільш фундаментальна частина його культури. Ментальність – це прихована, глибинна, несвідома, неотрефлексована частина суспільної свідомості, внаслідок чого вона протиставляється ідеології як чітко усвідомленої і теоретично розробленої сфери культури.

Елементи ментальності по-різному здатні до зміни в часі. Чим крупніше спільна група (мікрогрупа, робочий колектив, міське співтовариство, етнічна група, держава і т. п.), тим нижче темпи зміни її ментальності. Так, сучасний французький історик Жорж Дюби запропонував розрізняти *чотири види ментальних процесів* залежно від їх швидкості:

– *швидкоплинні і поверхневі процеси* (наприклад, злету і падіння популярності кумирів шоу-бізнесу);

– *повільніші процеси* (що призводять, зокрема, до зміни естетичного смаку – зміни моди, літературних течій);

– *довготривалі*, коли певні ментальні структури завзято чинять опір змінам (як приклад можна привести Реформацію у Західній Європі XVI–XVII ст.);

– *найбільш глибинний шар*, пов'язаний із біологічними властивостями людини, шар, який може змінюватися лише зі змінами відповідних властивостей людини (скажімо, інстинкт свободи) [4, с. 52].

Економічну ментальність слід віднести, звісно, за класифікацією Ж. Дюбі до третього рівня. В економічній ментальності представлена та частина культури, яка дає людині можливість орієнтуватися у діяльності, пов'язаній із виробництвом споживчих цінностей. Найважливішими складниками економічної ментальності є стереотипи споживання, ціннісно-мотиваційне ставлення до праці і багатства, норми і зразки соціальної взаємодії, організаційні форми господарської життєдіяльності, ступінь сприйнятливості до чужого (зарубіжного досвіду). Дослідження показали, що економічна ментальність може бути не тільки фактором економічного прогресу, а й істотним тормозом на шляху розвитку країни, як це відбувається у нас.

Формування національної економічної ментальності в Україні відбувалося під впливом особливостей розвитку держави і знаходило своє відображення у формуванні економічних, культурних і морально-етичних цінностей. При цьому національна модель економіки формувалася під впливом національної економічної ментальності, а регіональні моделі відображали певні «суперечні» особливості господарських культур. Загально визнано, що ці господарські культури, що формують національні типи економічної ментальності, мають дуже різний вплив на процеси ринкової модернізації і вимагають щільної уваги, особливо в Україні. Основні особливості, що впливають на розвиток національної ментальності, можна класифікувати за чотирма основними групами відповідно до більш давніх традицій економічної культури. Взаємно впливаючи один на одного, вони сприяли формуванню національної ментальності [5, с. 44–45].

1. *Мобілізаційно-комунальне виробниче середовище* (природно-географічною умовою розвитку є короткий виробничий цикл й існування в режимі виживання).

2. *Переважаюча православна етика*. Незгаданий відбиток на розвиток нашої цивілізації наклало прийняття християнства у його православному різновиді, що культивувало традиціоналізм економічної культури: людина не схильна заробити більше, вона просто хоче жити так, як звикла. Як відзначав ще М. Вебер, за ускладнення традиціоналісти не змінюють устрій життя, а скорочують потреби [6, с. 81–82]. Висловлення М. Вебера підтверджується результатами сучасних досліджень. Так, падіння грошових доходів населення

найчастіше не супроводжується активізацією економічної поведінки, а втечею від нього на особисті підсобні городи. Цікаво, що всередині християнства чітко простежується певна ієрархія: якщо протестантизм найбільш сприятливий для розвитку капіталістичних відносин, то католицизм зменшує їх крайності, а православ'я перешкоджає капіталізму. Конфуціанська економічна культура стала першою (і поки єдиною) реальною альтернативою господарській культурі «західного» капіталізму. Конфуціанство – це світогляд, що строго підкріплює особистість інтересам колективу (держави, громади, клану, сім'ї), що проповідує відмову від особистого на користь громадського. Нині саме Схід стає орієнтиром розвитку для західного підприємництва, намагається відмовитися від крайності індивідуалізму, розвиваючи корпоративну етику.

3. *Сильна держава і наздоганяюча модернізація*. Інституційні рамки господарської діяльності значною мірою задаються державою. Умовами його існування є унітарно-централізована політична система і пріоритет колективістських цінностей на рівні ідеології. Іншим найважливішим чинником, який зумовив роль держави в економічному житті, є особливості процесів модернізації «наздоганяючого розвитку», яка пов'язана з «революціями зверху» шляхом владного втручання держави за широкою участі іноземного капіталу, який лише в малому ступені виступав у своїй класичній формі – у формі відносин вільної конкуренції. У суспільстві, що модернізується «навздогін», еліта «відрізняється» синдромом тимчасового правителя, нераціональною, негнучкою поведінкою. Характерною рисою «залежної модернізації» є анклавний розвиток – існування точкових «острівців благополуччя» на тлі загальної бідності, які мало впливають на оточення.

Таким чином, сильна держава формувала тип особистості, відчуженої від управління країною, але, з іншого боку, такої, що рідко відкрито протистоїть державному насильству. Це сприяло пристосуванню індивідів до каналів отримання матеріальних благ – не через незалежність і вільну конкуренцію, а через лояльність до влади. А це, своєю чергою, формувало персоналізовані «соціально-орієнтовані» економічні стратегії на відміну від «риночно орієнтованих».

4. *Особливості розвитку «радянського періоду»*. Сформувавшись на традиціях державного патерналізму, колективізму і традиціоналізму, радянський варіант соціалістичної ідеології став потужним чинником її зміцнення. В умовах командної економіки панує принцип: причетність до влади означає і причетність до розподілу. Дохід у такому суспільстві залежить передусім від статусу, чину і посади [7, с. 63].

Подібний принцип розподілу призвів до того, що соціально-класова нерівність радянського суспільства носила не трудоактивний, а

статусний характер. Ціннісна раціональність у радянській економіці виражалася в заміні економічних стимулів політичними і моральними, заснованими на патріотизмі і соціалістичній свідомості. Гіпертрофована роль держави у свідомості людей сформувала збереження до цих пір патерналістське сприйняття державної влади. З одного боку, широкого поширення набуває тенденція перекладати відповідальність, з іншого – вимагати від влади турботи, соціального захисту та інших гарантій. Політика обмеження стримує економічну активність людей.

Таким чином, система державного патерналізму і неекономічних методів стимулювання у поєднанні з більш давніми традиціями економічної культури сформували масові залежні установки, мінімізацію економічних зусиль. Сформувалася людина з установками не на саморозвиток, а на пристосування, пасивна, яка не вміє користуватися власними ресурсами [7, с. 97].

Найважливішою особливістю розвитку вітчизняної економіки є ринкова трансформація, на яку накладаються дві взаємопов'язані загальносвітові тенденції – глобалізації та інформатизації, недооцінювати які не можливо [8, с. 19].

Сьогодні господарське зближення країн, їх взаємопов'язаність, взаємозалежність і взаємодія досягають такого ступеня розвитку, коли вирішальну, визначальну роль в економічному розвитку країни відіграють не національні, а глобалізаційні фактори. Вони мають вирішальний вплив на всі країни, на всі соціальні верстви і групи населення, на всі сфери й галузі суспільного життя. Їхньому впливу піддаються всі країни незалежно від того, включилися вони чи ні в процеси глобалізації. «Вестернізація», придушення національної культури менш розвинених країн, формування міжнародного (західного) стандарту життя і поширення системи цінностей, властивої найбільш розвиненим і багатим країнам, зростання організованої міжнародної злочинності – ось далеко не всі аспекти, що негативно впливають на національну економіку.

Зрозуміти її суть допомагають соціально-політичні, економічні та інші теорії, а також сучасна наукова картина світу, яка асимілює досягнення синергетики [9, с. 18]. Велике значення має висновок про те, що в «складних системах, що розвиваються, особливу роль починають грати несилові взаємодії на кооперативних ефектах» [9, с. 102]. Усвідомлення цієї тенденції багато в чому визначило поворот до нового типу цивілізаційного розвитку. На думку вчених, ХХ–ХХІ ст. стали століттями системної кризи колишніх інститутів політики й економіки та водночас епохою грандіозної соціально-культурної трансформації, «торжества інтересів над цінностями».

З одного боку, на планеті відбувається «глобалізація корпорацій», фінансове, економічне

й інформатизаційне об'єднання світу. З іншого боку, не менш бурхливо, але, можливо, менш чітко протікає інший процес розвитку індивідуалізації – суверенізації особистості, вільної від відповідальності у своїх діях. Особистість поступово втрачає зв'язок зі звичними формами соціалізації і все більш виступає як транснаціональний індивід, як група індивідів, як значущий суб'єкт [10, с. 16].

Безперервно зростаюча міць технологічної цивілізації стає причиною ерозії духовних цінностей, у якій починає проглядатися загроза самому існуванню життя на Землі. Захід, розробляючи нові стратегії розвитку, в пошуках моральних опор звертається за допомогою до Сходу, збагачуючи техногенну культуру новими ціннісними та світоглядними смислами. Схід (Китай, Японія, Південно-Східна Азія, Індія, Ісламський світ) спирається на свій менталітет, соціально-культурні особливості, активно використовуючи технологічні досягнення Заходу [10, с. 17].

У зв'язку із цим усе більше вчених в останнє десятиліття говорять про необхідність відходу від механіко-матеріалістичної парадигми в описі реальності й про те, що актуальним предметом наукових досліджень сьогодні стає саме духовна сфера людської діяльності, тому свідомість визнається фундаментальною підставою цієї реальності. Найбільш чітко цю думку висловив П. Рассел: «Необхідна принципово нова модель реальності, в якій свідомість є настільки ж фундаментальним аспектом реальності, як простір, час і матерія, а може бути ще більш фундаментальним» [11, с. 59].

З проблемою цінностей як фактору збереження життєдіяльності соціуму найтісніше пов'язані проблеми етичних аспектів діяльності людей у рамках наявних соціальних інститутів. Серед цих досліджень особливого значення набувають аналіз проблем формування трудової ментальності, де головна роль відводиться домогосподарству, сім'ї та сімейним відносинам, вивченню їх місця і ролі в структурі формування постіндустріального суспільства й економіки знань.

Висновки. Природно, що зміни менталітету відбуваються протягом дуже тривалого часу і поступово. Торкаючись найбільш глибоких пластів у структурі людини і суспільства, вони об'єктивно вимагають цілеспрямованого та системного впливу з боку держави, особливо в епоху глобалізації. Керованість процесу формування економічної ментальності торкається найбільш глибоких пластів у структурі людини і суспільства вимагає цілеспрямованого та системного впливу з боку держави.

Господарська культура створює сильні обмеження на соціальне конструювання, здійснюючи своєрідне «тестування» нових інститутів на їх сумісність із ранише існуючими цінностями і нормами. «Прищеплюються» лише такі нововведення, які близькі до старих культур-

них традицій (конгруентні їм). Важливу роль при цьому мають відігравати розроблення української моделі мотиваційного менеджменту, створення програми трудової культури і державної концепції трудового виховання молоді. Особливу увагу треба приділити розвитку інституту сім'ї, тому що саме родина як основна одиниця суспільства і його найбільш стійкий інститут є інструментом соціалізації індивідів, вона служить берегинею культурних традицій суспільства й узгодження поглядів індивідів, що належать до різних поколінь. Вона є тим природним середовищем, де постійно стикається старе й нове, відбувається з'єднання традиції і новаторства. Саме у сім'ї відбувається творча переробка матеріалу дійсності. Вона виконує і буде виконувати ту роль, яку не може взяти на себе жоден соціальний інститут.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Маруняк Є.О. Глобалізація та її вплив на розвиток регіонів України. Цикл наукових праць; НАН України; Інститут географії. К., 2010. 23 с.
2. Крисько В.Г. Етнопсихологія і міжнаціональні відносини. М.: Іспит, 2008. 175 с.
3. Стернин І.А. О понятии коммуникативного поведения. *Kommunikativ-funktionale Sprachbetrachtung*. Halle, 1989, S. 279–282.
4. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года. *Одиссей. Человек в истории*. М., 1991. С. 48–59.
5. Можайкина Н. Домохозяйства в переходной экономике. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Економіка»*. 2001. № 523. С. 43–46.
6. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. *Избранные произведения*. М.: Прогресс, 1990. С. 81–88.
7. Нуреев Р. Курс микроэкономики: учебник для вузов. М.: НОРМА, 2002. 572 с.
8. Богиня Д., Волынский Г. Структурная перестройка экономики в условиях глобализации и информатизации. *Економіка України*. 2003. № 7. С. 18–21.
9. Синергетика и прогнозы будущего / С.П. Капица, С.П. Курдюмов, Г.Г. Малинизкий. М.: Наука, 1997. 186 с.
10. Можайкина Н. Роль домохозяйства (семьи) в структуре формирования стратегии развития. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 4. С. 14–20.
11. Революция сознания: Трансатлантический диалог / С. Гроф, Э. Ласло, П. Рассел. М.: АТС, 2004. 289 с.